

Цімафей Авілін

Мінск

Да гісторыі этымалогіі лексемы *валынка*

Лексема *в(а/о)лынка* вядомая з пачатку XVII ст. у некалькіх розных значэннях, у тым ліку як антрапонім, гідронім, айконім. У форме множнага ліку лексема *волынки* сустракаецца ў 1500 і 1568 г. у якасці намінацыі вёскі Сабельскага пагосту на Наўгародчыне¹. Ніжэй будуць разгледжаныя тры вядомыя семантычныя варыяцыі лексемы *валынка* пачатку XVII ст., без апісання антрапанімічных і тапанімічных значэнняў, як і самой этымалогіі слова *Валынь*, якія падрабязна разглядаюцца ў працах А. Трубачова, В. Васільева (частка кнігі пра *Волын-, Волыш-, Волун-)*². Адзначым, што адна з ранніх фіксацый антрапоніма з суфіксам *-ін* сустракаецца ў пісьмовай кнізе 1608 г.: “дв. пуст Офонасья Волынкина, в. Борис Офонасьев сынъ Волынкин лутчей” (*Вым. Посад Турья*), “в. Иван Иванов сын Волынка лутчи” (*Погост Онежье*)³.

1. *Валынка* ‘род духавога музычнага інструмента’.

1.1. Храналогія фіксацыі лексемы *валынка* ў пісьмовых крыніцах XVII–XVIII стагоддзяў. Першая вядомая аўтару пісьмовая фіксацыя лексемы *волынка* ў вышэй акрэсленым значэнні адносіцца да 1621 г. У рукапіснай газеце, якая выдавалася ў Маскве і вядомая пад умоўнай назвай “Вести-Куранты”⁴, апісываецца ўрачысты абед пасля заканчэння дыпламатычных перамоваў у 1621 г. паміж курфістам Саксоніі Іаганам Георгам I і герцагам Карлам Фрыдрыхам фон Мюнстэрбергам: “Его курфистская млсть со многими дворяны в ыные потѣшныя платья переодѣлися и в шестом часу ночи аки селские мужики з гудками и с волянками [...] на тонець пришли [...]”.

¹ В. Васильев, *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва 2012, с. 366; З. Власова, Е. Френсис, *Скоморохи в памятниках письменности*, СПб. 2007, с. 204, 637. Гл. таксама А. Белкин, *Русские скоморохи*, Москва, 1975.

² О. Трубаев, *Труды по этимологии. Слово. История. Культура*, т. 2, Москва 2004, с. 438–440; В. Васильев, *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва 2012, с. 365–372.

³ № 103. 1608 год. Писцовая книга Яранского уезда письма и дозору Василия Ларионова и подьячего Андрея Горохова 7116 года, “Акты времени правления царя Василия Шуйского (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610 г.)”, ч. 2, Москва 1914, с. 313, 316.

⁴ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 3: Володѣнье – Вящшина, Москва 1976, с. 16.

Як мяркуюць С. Алпатў і С. Шамін падзея перадаецца ў гумарыстычным ключы¹. Як паказала Інгрыд Маер, асновай артыкулаў гэтага выдання былі перакладныя тэксты з тагачасных заходнееўрапейскіх газет².

Правёўшы аналіз лубочных малюнкаў, М. Фіндэйзэн зрабіў выснову, што дуда, прынамсі ў форме прасцейшага нямецкага Platerspiel, з'явілася ў Маскоўскай Русі не раней за XVI ст.³ Падобнай высновы на конт часу з'яўлення інструмента прытрымліваліся А. Навасельскі (1931 г.)⁴ і К. Вярткоў (1975 г.)⁵, па сцверджанні якіх, дуда з'явілася ў часы кіравання Івана IV Жахлівага. Але ж тагачасных пісьмовых згадак лексемы *валынка* пакуль не зафіксавана. Да прыкладу, у пасланні 1577 г. Івана IV да Аляксандра Палубенскага, з мэтай параўнаць яго з блазнам, у шэрагу зняважлівых эпітэтаў цар выкарыстаў: “дуде, пішцали, самаре, разладе, нефірю (то все дудино племя!)” і напрыканцы – “дуде, вице-ренту Литовские земли блудящие рыцества Ливонского розганеново, старосте Волъмеръскому, блазну”⁶. А. Панчанка заўважыў, што большасць згаданых параўнанняў адпавядаюць мірскім імёнам XV ст. з роду маскоўскіх баяр Квашніных⁷.

У лацінамоўных тэкстах, дзе сведкі апісвалі глумленне над Наўга-родскім архіепіскапам Піменам у 1570 г. лексема *валынка* не згадваецца, хоць яе і выкарыстоўваюць аўтары ў позніх перакладах з лаціны: “Архиепископ Пимен [...] подвергся крайнему поруганию: с него сняли святительския одежды... потом в худой одежде посадили его на белую кобылу и привязали к ней ногами, вручили ему бубны и волынку и, как шута, возили по улицам города; в таком же виде несчастный архиепископ был отправлен в Москву в Александровскую слободу”⁸.

¹ С. Алпатов, С. Шамин, *Европейский юмор в России XVII в.*, “Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, № 4, Москва, 2013, с. 21–33.

² И. Майер, *Вести-куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг.*, ч. 2: *Иностранные оригиналы к русским текстам*, Москва 2008, с. 53–57.

³ Н. Финдейзен, *Очерки по истории музыки России с древнейших времён до конца XVIII века*, т. 1, Ленинград 1928, с. 280–209.

⁴ А. Новосельский, *Очерки по истории русских народных музыкальных инструментов*, Москва, 1931.

⁵ К. Вертков, *Русские народные музыкальные инструменты*, Ленинград 1975. Цыт. па: Г. Писняк, *Восточнославянская народная инструментальная музыка: конспект лекций*, ч. 3, Могилев 2006, с. 13.

⁶ Пасланне Палубенскаму па спісе 80-х гг. XVII в. РГБ, ф. 304 (“Троицкое II собр.”), № 17, лл. 221–235.

⁷ “Дуда Василий Родионович Квашнин [см. Квашня], первая половина XV в.; от него – Дудины” і іншыя антрапонімы. “Дудор Титов” 1-я палова XVI ст., “Алферий Дудоров” пасадскі чалавек 1570 г., Ладага, “Дудырь” (1545 г.) і “Волынский Дмитрий Михайлович Бобрик” (XIV ст.) (ваявода, баярын, выхадзец з Валыні або Галіччыны). Гл.: С. Веселовский, *Ономастикон: древнерусские имена, прозвища и фамилии*, Москва 1974.

⁸ К. Здравомыслов, *Иерархи новгородской епархии от древнейших времен до настоящего времени. Краткие биографические очерки*, Новгород 1897, с. 33.

Гэтак, у лацінамоўным тэксце А. Гваныні адпаведна падаюцца лексемы “utricularium” (дудар) і “utricularios” (дуда)¹. Можна чакаць, што і ў апісанні гэтай жа падзеі А. Шліхтынгам (1570 г.), будучы прысутнічаць лацінскія тэрміны і нямецкія ў пазнейшым нямецкім перакладзе адпаведна².

Уласна кажучы, ва ўсходнеславянскіх пісьмовых крыніцах згадкі пра інструмент сустракаюцца і раней, але яго намінацыяй выступае вядомая ў шматлікіх славянскіх мовах лексема *дуда*. Да прыкладу, у слоўніку А. Тэвэ 1586 г., які быў складзены Ж. Саваж’е ў Халмагорах, чалавек, які грае на дудзе, падаецца як *дудникъ*³; у “Послание игумена псковского Елеазаровского монастыря Памфила” (1505) “...бесовскими пѣсньми, дудами же и бубны”⁴, а ўласнае імя *Дудъ* фіксуецца ўжо на берасцянай грамаце 1360–1380 гг. з Ноўгарада⁵. Іншыя вядомыя намінацыі – *козица* (XV ст.) і, імаверна, *прегудница*.

Падкрэслім, што ў дадзеным шэрагу лексем матывацыяй намінавання выступаюць канструктыўныя асаблівасці інструмента: наяўнасць дудачак (сапель, пішчаль), матэрыял меху (з казы). Намінацыя *прегудница* (“Название ряда музыкальных инструментов”), відаць, ёсць зборным для рознага тыпу інструментаў, ад *прегудание* – перезвон, *прегудати* – звенеть (XVIII ст. ~ XI–XII стст.)⁶. У слоўніку Т. Фэнэ 1607 г., які апісвае дыялектную мову Пскоўшчыны, указываецца лексема *дуда* (*sackpуре*)⁷. Паводле *Слоўніка рускай мовы XI–XVII ст.*⁸, у 1643 г. фіксуецца лексема *волыношникъ* ‘музыка, які грае на дудзе’. У лексіконе П. Берынды (1627 г.) яшчэ пазначаюцца “прегудница: дуда, шторт” і “сопль: сопѣль, пищалка, флетня, фуяра, дуда, сурма”, “прегудник: Штортиста, дударь”.

Паводле гістарычных апісанняў вядомы факт глушэння над цэлам Ілжэдзімітрыя І пасля яго забойства ў 1606г.: яму на цэла паклалі

¹ А. Г в а н ь и н и, *Описание Московии*, Москва 1997, с. 116–117; [М. Карамзін падае наступны пераклад А. Гваныні: “его посадили на белую кобылу, в худой одежде, с волынкою, с бубном в руках, как шута или скомороха”.] Гл.: Н. К а р а м з и н, *История Государства Российскаго*, т. 9, СПб. 1821, с. 152.

² И. Г о р ш к о в, *Немецкий список "Сказания" Альберта Шлихтинга, "Древняя Русь. Вопросы медиевистики"*, № 2, Москва, 2004, с. 43–45.

³ “Un joueur de muzette – Doudenicq – Дудникъ”. Гл.: *Un Vocabulaire français-russe de la fin du XVIe siècle, extrait du "Grand Insulaire" d'André Thevet. Manuscrit de la Bibliothèque Nationale, publié et annoté par P. Boyer*, Paris 1905, s. 56.

⁴ *Послание Игумена Памфила* (подготовка текста, перевод и комментарии В. Охотниковой [паводле “Послания в Краткой редакции по списку РНБ, Q. XVI. 50, лл. 170–172 об.”]).

⁵ А. З а л и з н я к, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004, с. 640, 735.

⁶ Гл.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 7, Москва 1980, с. 223, 225, 228; вып. 18, Москва 1992, с. 171–172.

⁷ Р. H e n d r i k s, *Jos Schaeken Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian*, Pskov 1607, s. 57.

⁸ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, т. 3, Москва 1976, с. 16.

дуду, а дудку ейную ўставілі ў рот¹ (згодна з тэкстам тыпографа Эльзэвіра з Лейдану, 1630 г. – “[...] fistula utricularis. qua Poloni rustici utuntur, ori inserta, cum denario pro musici cantus auctoramento [...]”²). Ані ў прыведзенем тэксце, ані ў тэкстах іншых сведкаў, што назіралі за падзеяй (галандцаў І. Массы, І. Геркмана, шведа П. Петрэя, немца К. Бусава) лексемы *валынка* і *дуда* не згадваюцца, замест іх выкарыстоўваюцца назовы дуды на родных мовах аўтараў³:

“[...] brachte eine Sack-Pfeife und Nuppen-Kleid mit sich, legte die Kleider auf seinen Bauch, steckte ihm die Pfeife ins Maul und legte den Sack auf seine Brust und sprach: [...], du hast gennung zuvor aufpfeifen lassen, spiele und pfeife auch einmahl vor uns auf” (К. Бусаў);

“brachte eine Sackpfeiffe vnd MuppenKleid mit sich, legte die Kleider auff seinen Bauch, steckete ihm die Pfeiffen ins Maul, vnd legte den Sack auff seine Brust, vnd sprach: Du HurenSohn vnd Landbetrieger, du hast gnug zuvorn auffpfeiffen lassen, spiele vnd pfeiffe auch einmahl vor vns auff” (П. Петрэй).

Колькі згадак лексемы *валынка* сустракаюцца ў граматах, напісаных прыказной моваю, на барацьбу з народнымі гуляннямі часоў панавання Аляксея Міхайлавіча Цішайшага, а таксама ў некаторых актах “Память верхотурского воеводы Рафа” (1649), “Память митрополичьих дел приставу Матвею Лобанову о запрещении...” (1657)⁴ і ў апісанні 1672 г. “[...]людие и играют[...]и въ волынки[...]”⁵. Прычым сустракаецца лексема як *волынками* (першая грамата ў Белгарад, 1648 г.), гэтак і *дудами* (грамата другая ў Шую, 1648 г.)⁶.

Большая частка даследчыкаў звязвае знікненне цікавасці да дуды менавіта з вышэй згаданымі царскімі граматамі, але яны ўплывалі хутчэй на скасаванне інстытуту скамарохаў, а не самога інструмента. Апроч таго, С. Алпатаў і С. Шамін лічаць пачатак XVII ст. часам станаўлення свецкага жарту – жартваць становіцца прэрагатывай не толькі

¹ *Описание России, изданное в 1630 году, в Голландии, “Московский телеграф”, ч. 7, Москва 1826, с. 348–349.*

² *Russia seu Moscovia itemque Tartaria: Commentario topographico atque politico illustratae Ex officina Elzeviriana, Leyden 1630, s. 143.*

³ *Известия голландцев Исаака Массы и Ильи Геркманна, “Сказания иностранных писателей о России, изданные археографическою комиссиею”, т. 2, СПб. 1868; Московския летописи Конрада Бусова и Петра Петрэя, “Сказания иностранных писателей о России, изданные археографическою комиссиею”, т. 1, СПб. 1851, с. 58, 193.*

⁴ “Память митрополичьих дел приставу Матвею Лобанову о запрещении скоморохам и медвежьим поводчикам промышлять играми в Устюжском и Сольвычегодском уезде. 23 октября 1657”. Гл.: *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археографическою экспедициею, т. 4 (1645–1700), СПб. 1836, с. 138.*

⁵ *Словарь русского языка XI–XVII вв., т. 3, Москва 1976, с. 16.*

⁶ А. Б е л к и н, *Русские скоморохи*, Москва 1975.

скамарохаў, але й простага чалавека¹. На папулярнасць дуды хутчэй уплывалі больш натуральныя з’явы – распаўсюджанне іншых музычных інструментаў, да прыкладу, ліры, цымбалаў, а ў XIX ст. – гармонікаў (уласна дыялект. *волынка* ‘пэўны тып гармоніка’ Пск., Арханг.²).

Кранаючы тэму гісторыі дуды ў Рэчы Паспалітай, К.В. Вуйціцкі пісаў, што ўжо ў XVII ст. дуды станавіліся ўсё менш і менш папулярнымі, і ўсё часцей гучалі ліры, цымбалы, бандуры³. У творы *ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙς abo Perspectiwa* (1642) аўтарства святара Касьяна Саковіча, прадастаўлены нам У. Кароткім, дзеля высмейвання нізкіх нораваў колішніх службаў хрысціянскага культу, у шэрагу прадметаў згадваецца і дуда: “Trafiło się też w iedney wsi w tamtymze kraju ze Pop pogrzebszy iednego Dudke, a niemaiąc czego inego od pogrzebu wziąć, wziął dude iego i zawiesił ią w ołtarzu między ryzami, potym jakoś zmierzchiem posłał po coś wyrostka do Cerkwi czy po pierogi czy po świeczki, wyrostek idąc mimo odne dude iakości ią ruszył, a duda ryknie. Wyrostek z Cerkwi uciekł, przybierzy do Porra, przestraszany”⁴. У сваім слоўніку 1618/1619 г. Р. Джэмс пазначаў, што *ліра* ‘музычны інструмент з колам, з гукам, які нагадвае нашу дуду’⁵.

У кнізе *Лексикон треязычный...* (1704) Ф. Палікарпава згадваецца толькі *дуда* – “дуда, зри труба”⁶, лексемы *валынка* няма. Пазней В. Тацішчаў у сваёй лексіконе 30–40-х гадоў XVIII ст. падае лексему *волынка* (праўда без пазначэння сямантыкі) і слоўніковыя адзінкі “мехъ/что дуют”⁷. Адзначым, што мэтай пазначанага лексікону было ўкладанне спісу словаў, якія можна выкарыстоўваць замест запазычаных, іншамовных: “[...] слова, которые в простом народе употребляемы”. Ужо ў нямецка-лацінска-рускім слоўніку 1731 г., створаным на базе нямецка-лацінскага слоўніка Э. Вейсмана, падаюцца лексемы *волынка*, *волын-*

¹ С. Алпатов, С. Шамин, *Европейский юмор в России XVII в.*, “Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2013, № 4, с. 21–33.

² [Лексема *волынка* азначае 1) волтырь – ‘нараст, патаўшчэнне на ствале дрэва’ (тамсама – *волынъ* (волтырь), *волыня* (волтырь або волдырь – ‘пухір на скурным покрыве’); 2) ‘хваляванне, мітусня’; 3) ‘гармонік’]. Гл.: *Архангельский областной словарь*, вып. 5: Водиха-Впрохладку, Москва 1987, с. 36, 67, 69.

³ K.W. Wójcicki, *Spiewacy w Polsce i na Rusi*, “Stare gawędy i obrazy”, tom 3, Warszawa 1840, s. 239.

⁴ K. S a k o w i c z, *ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙς abo Perspectiwa...*, Krakow 1642, s. 106; [тамсама – “pytaią go: Coć się dzieje? Rzecz: Ot dzidko w ołtarzu na mene ryknyw, żem ledwo żyw od strachu. Poydą z światłem do Cerkwi owego dzidka szukać i naydą dude kosmatą wiszącą między ryzami i weniesli onego dzitka z Cerkwie” (s.107), “... Popi chowaią w Cerkwiach i ołtarzach rozmaite legumina: masła, syry, pirogi, kutie, počie, smalce, peredpieczki, chusty, takie i owakie, aż też i dudy i konie kradzione”, s.105].

⁵ Б. Л а р и н, *Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618–1619 гг.)*, Ленинград 1959, с. 96.

⁶ *Лексикон треязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище*, Москва 1704.

⁷ А. А в е р ь я н о в а, *Рукописный лексикон Татищева*, “Ученые записки Ленингр. гос. ун-та.” 1957, № 197 (Серия филол. наук. – вып. 23), с. 46, 68.

щикъ¹, у якасці намінацыі дуды і дудара адпаведна. У г. зв. Венскім слоўніку першай трэці XVIII ст. таксама згадваецца лексема *волынка* – *Sackpfeiff* – *волынка*, *Schalmeyen* – *волынка*².

Р. Галайская мяркуе, што “пераважнага распаўсюду тэрмін *валынка* дасягнуў у тэкстах позняга перыяду” (2-я палова XVI–XVII стст.)³. Але, на нашу думку, гэты росквіт, прынамсі ў афіцыйнай літаратуры, адбыўся ў 2-й палове XVIII ст., калі тэрмін пачаў шырока выкарыстоўвацца ў замежных і ўласна расійскіх шматмоўных слоўніках, лексіконах, энцыклапедычных даведніках⁴. Параўнайце таксама загадку з “прописи” 1749 г.: “Вопрос: Некая вещь на древе висит тростию прободенна и духом наполнена, трое служат, а от пятерых ударен бывает и глас великий испускает. Ответ: Волынка, что играют в нея люди”⁵. Апрача таго, як адзначаў В. Вінаградаў, толькі з пачатку другой паловы XVII ст. маскоўская прыказная мова і гутарковая жывая мова адукаваных слаёў грамадства пачынаюць набліжацца адна да адной і фармаваць літаратурную рускую мову, паступова адыходзячы ад славяна-рускай сістэмы⁶.

1. 2. Гіпотэзы паходжання самога музычнага інструмента

Паводле пісьмовых крыніцаў XIX–XX стагоддзяў, гіпотэзы пра шляхі з’яўлення дуды ва ўсходнеславянскім дзяржаўным утварэнні Маскоўскае княства, а пазней – Рускае царства абапіраюцца на тры асноўныя кірункі яе запазычання:

- з поўначы – ад фіна-вугорскіх народаў;
- з Еўропы – праз “заходніх славян” і ВКЛ;

¹ E. Weissmann, *Deutsch-lateinisch und russisches Lexicon, samt denen Anfangs-Gründen der russischen Sprache zu (allgemeinem Nutzen)*, St. Petersburg 1731, s. 518.

² А. Страхов, О. Страхова, *Выдающийся памятник немецко-русской лексикографии*, “Russian Linguistics”, Vol. 13, № 1, Dordrecht-Boston-London, 1989, с. 47–49.

³ Р. Галайская, *О древнерусской терминологии музыкальных инструментов по памятникам письменной литературы XI–XVII столетий*, “Театр, музыка, кинематография”, Ленинград 1975, с. 202.

⁴ Да прыкладу, С. Волчков, *Нового вояжирова лексикона на французском, немецком, латинском, и российском языках*, ч. 2, СПб. 1764, с. 453; П. Жданов, *Английская грамматика*, СПб. 1772, с. 79; П. Жданов, *A new dictionary English and Russian / Новой Словарь Англиской и Российской*, СПб. 1784, с. 178; И. Соц, *Новый лексикон или словарь на французском, итальянском, немецком, латинском и российском языках*, ч. 1, Москва 1784, с. 184; С. Волчков, *Французской лексиконъ, съ немецким и латинским, предложенный на российской языкъ при первом издании...*, ч. I, СПб. 1785, с. 361; *Dictionnaire Complet François Et Russe: Composé Sur La Dernière Edition Celui De L'Académie Française*, т. 1: A – K, St. Petersbourg 1786, s. 248, 143 і інш.

⁵ Н. Калачов, *Азбуки-прописи. Выписки из рукописных азбук и прописей конца XVII-го и начала XVIII века*, “Архив историко-юридических сведений, относящихся до России”, кн. 3, СПб. 1861, с. 17.

⁶ В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 4–5.

- “існавала ў славянаў спрадвек”.

Тэма запазычання дудаў на акрэсленай тэрыторыі ад фіна-вугорскага насельніцтва Паволжжа выходзіць за межы гэтага артыкула, бо пазначаныя народы маюць сваю намінацыю дудаў, адрозную ад *волынка*.

У сваёй *Гісторыі* (1815) М. Карамзін робіць сумніўныя высновы, што “волынка, гудок і дудка были также известны предкам нашим [...]”¹. Тэзіс, выказаны класікам рускай гісторыі, перапісваўся з кнігі ў кнігу, да прыкладу, у энцыклапедычны слоўнік В. Ключнікава 1878 г.². У кантэксце апеляцыі да “продкаў”, можна прыгадаць гіпотэзу Р. Нахтыгала згодна з якой этнонім славянскага племені *дулебы* паходзіць ад слав. *dudlěbi < ням. Dudl-eiba ‘краіна валынак’, літаральны пераклад слав. Volynь³.

Паралельна з ідэяй існавання дуды яшчэ ў “старажытных славянаў” гіпотэзу яе запазычання ў фінаў выказвалі Г. Успенскі (1818)⁴ – “многие утверждают” ад фінскіх або нават сармацкіх народаў, У. Адаеўскі (1838)⁵ – фіны нібыта і вынайшлі яе. Прытрымліваліся гэтай ідэі ягоны калега і паслядоўнік пратаірэі Д. Разумоўскі⁶ (1871), а пазней і пратаірэі Г. Дзячэнка (1900)⁷.

У слоўніку Бракаўза і Эфрона рэдакцыі 1892 г. аўтары аспрэчылі гэтую тэзу, прытрымліваючыся ідэі запазычання інструмента з Еўропы, праз народы, што жылі “на наших западных окраинах”⁸. Прасцей кажучы, дуда прыйшла з Еўропы праз тэрыторыю ВКЛ. Гэты тэзіс перайшоў і ў *Новый энциклопедический словарь* (1913)⁹.

¹ “Северные Венеды в шестом веке сказывали Греческому Императору, что главное услаждение жизни их есть музыка и что они берут обыкновенно в путь с собою не оружие, а кифары или гусли, ими выдуманные. Волынка, гудок и дудка были также известны предкам нашим: ибо все народы Славянские доньше любят их...”. Гл.: Н. Карамзин, *Глава III. О физическом и нравственном характере славян древних* [в:] *История государства Российского*, т. I, СПб. 1815, с. 79.

² “Музыка составляла любимое увеселение древних славян (у венедов кифары, волынка, гудок, дудка; у руссов гусли)”. Гл.: *Всенаучный (энциклопедический) словарь*, ч. 2, СПб. 1878, с. 216–217.

³ О. Трубачев, *Лингвистическая география и этимологические исследования*, “Вопросы языкознания”, 1959, №1, с. 23.

⁴ [Апісваў двухбурдонную дуду]. Гл.: Г. Успенскі, *О обычаях Россиян в частной жизни*, “Опыт повествования о древностях русских”, ч. 1, Харьков 1818, с. 94–95; А. Терещенко, *Быт русского народа*, ч. 1, СПб. 1848, с. 485.

⁵ *Энциклопедический лексикон*, т. 11: Вла-Вон, СПб. 1838, с. 432.

⁶ Д. Разумовскі, *Народное мирское пение и собственно музыка*, “Труды Первого археологического съезда в Москве”, Москва 1871, с. 472.

⁷ Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1900, с. 929.

⁸ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*, т. VII: Волапюк – Выговские, СПб. 1892, с. 118.

⁹ “Не лишено вероятности, что русские заимствовали её от западных славян, так как впервые она появилась в Зап. Руси”. Гл.: *Новый энциклопедический словарь*, т. 11, СПб., 1913, с. 515–516 (288).

Ф. Міклашыч, прапанаваў ідэю прарадзімы рускай дуды з Валыні як адзін з імаверных заходнеславянскіх шляхоў распаўсюджання інструмента. Пазней яго высновы прытрымліваліся такія даследчыкі, як М. Гараеў, А. Прэабражэнскі, М. Фасмер, А. Навасельскі, а за ім і М. Шанскі, А. Анікін¹. Наяўнасць дудаў на самой Валыні не выключае аніякіх сумніваў, да прыкладу, К.В. Вуйціцкі ў 1-й палове XIX ст. апісвае, як набыў дуды ў “*Rusina z Wolynia*”². Але ж у дадзеным кантэксце тэрмін *русін* для колішняга паляка-каталіка азначае хутчэй рэлігійную прыналежнасць, чым этнічную. Аналагічна Л. Юцэвіч акрэсліваў распаўсюджанне “*Ruska Duda*” ў Свенцянскім і Ашмянскім паветах і ўвогуле ў Гарадзенскай губерні³, г. зн. на тэрыторыі Русі Літоўскай. Да гэтага шэрагу, відаць, варта дадаць і літаратурную згадку 1635 г. – “*Musisz guszcć od głodu, jako ruskie dudy*”⁴. З іншага боку ў XVIII і XIX стст. менавіта тэрмін *валынка* займае першаснае месца ў намінацый інструментаў тыпу дуда і праяўляе дадатковае этнічнае маркіраванне (“*Rus. wolynka*”⁵), хоць і самі рускія дуды для знешніх назіральнікаў уяўляюцца як аналагі самых простых польскіх дуд⁶.

1.3. Этымалогія лексемы *валынка* ў значэнні ‘род музычнага інструмента’

Агульнапрынятая і, відаць, першая навуковая этымалогія лексемы *валынка* была сфармуляваная Ф. Міклашычам і пададзеная ў яго слоўніку яшчэ ў 1886 г.: “*volynika: r. volynka dudelsack. Von volyn, wohin der dudelsack wahrscheinlich durch Rumunen gebracht wurde (r. – russisch)*”⁷. Увагу на сябе звяртае і першая форма *volynika*, якая намінуе Валынь (гістарычная вобласць у паўночна-заходняй частцы Украіны), а не дуду. Тым не менш з падобных варыяцый у замежных крыніцах кан. XVIII – пач. XIX стст. можна пазначыць *walnika* (1783)⁸, якая з’яў-

¹ [А. Анікін прыводзіць дадзеныя, што дуда з’явілася на Валыні ў XVI ст. і, асобна ад гэтай храналагічнай заўвагі, выкарыстоўвалася запарожскімі казакамі]. Гл.: А. А н и к и н, *Русский этимологический словарь*, вып. 8, Москва 2014, с. 199.

² K.W. W ó j c i c k i, *Spiewacy w Polsce i na Rusi*, “*Stare gawędy i obrazy*”, t. 3, Warszawa 1840, s. 243.

³ L.A. J u s e w i c z, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów*, Wilno 1846, s. 200.

⁴ *Genealogija Nicydesa z Gratysem w Krak*; цыт. па: K.W. W ó j c i c k i, *Spiewacy w Polsce i na Rusi*, “*Stare gawędy i obrazy*”, t. 3, Warszawa 1840, s. 237.

⁵ W.S. S u m l o r k, *Staročeské powěsti, zpěvy, hry, obyčaje, slavnosti a nápěvy ohledem na bágeslowj českoslowanské*, Praha 1845, s. 138.

⁶ [“*volynka jsou vice mene dokonale polskie dudy*”]. Гл.: *Slovník naučný*, Praha 1868, s. 1171.

⁷ Fr. M i k l o s i c h, *Etymologisches wörterbuch der slavischen sprachen*, Wien 1886, s. 394.

⁸ Pieter van W o e n s e l, *État présent de la Russie*, St Petersburg & Leipzig 1783, p. 93; “*Walnika*”. Гл.: Joham Joachim Beller mann, *Bemerkungen über Rußland in Rücksicht auf Wissenschaft, Kunst, Religion und andere merkwürdige Verhältnisse*, t. 1, Erfurt 1788, s. 364; “*Walnika*”. Гл.: Theophil Friedrich Ehrmann, *Neueste Kunde vom*

лялася ў слоўнікавых крыніцах цягам XIX ст.; (прычым, у Я. Штэліна ў 1770 г. яшчэ падаецца “правільная” форма – Walynka¹), і Walyka².

У. Адаеўскі ў слоўнікавым артыкуле 1838 г. пра валынку пазбег пытання яе этымалогіі – “откуда в России произошло название Волынки, неизвестно”³. У адным з ранніх этымалагічных слоўнікаў (1880) М. Ізюмава⁴ гэтай лексемы няма, а ў ранейшых слоўніках і лексіконах сустракаецца толькі семантыка гэтай лексемы. Да прыкладу, у *Словаре Академии Российской* (1789)⁵, слоўніку С.Б. Ліндэ⁶ (1-я рэд. 1807, 2-я рэд. 1854), *Словаре церковно-славянского и русского языка* (1847)⁷, а ў слоўніку У. Даля (1-я рэд. 1863–1866, 2-я рэд. 1880–1882) лексеме *валынка* нават не прысвечана асобнага слоўнікавага артыкула⁸.

У аналагічнай ці трохі змененай фармуліроўцы прапанаваны Ф. Міклашычам тэзіс трапляе ў пазнейшыя этымалагічныя слоўнікі ўсходнеславянскіх моваў М. Гараева⁹ (1896), А. Прэабражэнскага¹⁰ (1910–1914), М. Фасмера (1950–1958)¹¹, М. Шанскага (пач. з 1963), А. Анікіна (2014)¹², а праз іх і ў музыказнаўчыя крыніцы, да прыкладу, А. Гуме-

Russischen Reiche in Europa und Asien, Prag 1808, с. 199; walnika. Гл.: *Rheinblüthen: Taschenbuch für das Jahr 1822*, Karlsruhe 1822, s. 93; "WALNIKA, or WALYNKA". Гл.: John Feltham Danneley, *An encyclopædia, or dictionary of music*, London 1825; "Walnika, Walynka" Гл.: Johnn Daniel A n d e r s c h, *Musikalisches Wörterbuch: für Freunde und Schüler der Tonkunde zusammengetragen*, Berlin 1829, s. 410; walnika, між іншым, назоў расліны *Vitex trifolia*. Гл.: P. H e r m a n n u s, C. L i n n é, *Flora Zeylanica, sistens plantas indices Zeylanæ insulæ, quæ olim 1670–1677, Lectæ suere* 1726, s. 47.

¹ J. S t a h l i n, *Nachrichten von der Musik in Rußland*, t. 2, Riga und Leipzig 1770, s. 70.

² “Walnika oder Walyka”. Гл.: G. Schilling, *Lehrbuch der allgemeinen Musikwissenschaft oder dessen, was Jeder, der Musik treibt oder lernen will, nothwendig wissen muß: Nach einer neuen Methode zum Selbstunterricht, und als Leitfaden bei allen Arten von praktischem wie theoretischem Musikunterricht bearbeitet*, Karlsruhe 1840, s. 722; K. Gollmick, *Handlexikon der Tonkunst*, Offenbach 1857, s. 98.

³ *Энциклопедический лексикон*, т. 11, СПб. 1838, с. 432.

⁴ М. И з ю м о в, *Опыт словаря русского языка сравнительно с языками индоевропейскими*, СПб. 1880.

⁵ *Словарь Академии Российской*, ч. 1, СПб. 1789, с. 821–822.

⁶ [“волынка”]. Гл.: S.B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, т. 1, Warszawa 1807, s. 547; S.B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, т. 1, Lwow 1854, s. 554.

⁷ [Апісанне “валынки” аналагічнае пададзенаму ў слоўніку 1789 г.] Гл.: *Словарь церковно-славянского и русского языка*, т. 1, СПб. 1847, с. 156.

⁸ [Лексема *валынка* падаецца ў кантэксте такіх слоўнікавых артыкулаў, як Вол, Дуда, Мех, Сводитъ, Смех, Трынкать, Гудить, Гукать].

⁹ “Волын-к-а от собст имени Волын, куда первоначально волынка занесена была Румынами”. Гл.: Н. Г о р я е в, *Сравнительный этимологический словарь русского языка*, Тифлис 1896, с. 54.

¹⁰ „Отъ Волынь, куда инструментъ зашелъ, вѣроятно, изъ Румынии”. Гл.: А. П р е о - б р а ж е н с к и й, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Москва 1914, с. 95.

¹¹ “От Волынь, куда этот музыкальный инструмент пришёл из Румынии”. Гл.: М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Москва 1986, с. 347.

¹² А. А н и к и н, *Русский этимологический словарь*, вып. 8, Москва 2014, с. 199.

нюка¹. У апошнім згаданым слоўніку аўтары пазначаюць і шлях словаўтварэння: ад назоўнікавай асновы *Валынь* пры дапамозе суфікса *-ька*.

Уласна кажучы, крытыка падобных этымалогій з'явілася ўжо ў 1930 г. у працы Г. Хаткевіча², а сама лексема *в(о/а)л(и/ы)нка* ў якасці намінацыі музычнага інструмента нават не ўжывалася на этнічных украінскай³ і беларускай тэрыторыях⁴. Лексема не падаецца ні ў слоўніку І. Сразнеўскага (1893)⁵, ні ў гістарычным слоўніку беларускай мовы⁶, ні ў *Słowniku staropolskiem*⁷.

Іншых спробаў этымалогій, у кожным разе навуковых, няма, хоць ёсць цікавыя гіпотэзы сувязі гэтага музычнага тэрміна з

1) валовай скурай або пухіром⁸, з якога і рабілі дуду;

2) са словамі групы *волочить*⁹ (*волоченик, волочениое* і г. д., добра вядомае бел. *валачобнікі* 'група людзей, якія "валачыліся" па вёсках з музычнымі інструментамі і спевамі').

Адносна першай гіпотэзы найчасцей спасылаюцца на слоўнік 1863 г. У. Даля, паводле якога мех дуды ёсць "[...] телячий или козий [...]"¹⁰ і, асабліва нямецкі даследчык У. Маргенштэрн, на працу З. Уласавай (1982), прысвечаную быліне *Старина о большом быке*¹¹. Згодна з сюжэтам гэтай "скамарошыны" пасля таго, як злодзей выкрадае і забівае быка, часткі ягонай тушы выкарыстоўваюцца рознымі людзьмі, што прычыніліся да забойства, і ў выніку *пухир быка* трапляе да "волынщика". З. Уласава адзначае, што тэкст "старыны" цалкам вядомы толькі па двух запісах канца XIX ст. з былой Аланецкай губерні, а фрагментарна фіксуецца на тэрыторыі цэнтральных і паволжскіх

¹ А. Гуменюк, *Українські народні музичні інструменти*, Київ 1967, с. 43.

² Г. Хаткевич, *Музичні інструменти українського народу*, Харків 1930, с. 218.

³ Б. Водяний, *Дуда та ліра у музичному побуті Західного Поділля*, "Фольклористичні візії: збірник статей і матеріалів", Тернопіль 2001, с. 17–19; Н. Гандельова, *Дуда як рудимент архайки в аерофонній музиці закарпаття*, "Культура і сучасність" 2010, № 2, с. 210–215.

⁴ У этымалагічным слоўніку беларускай мовы падаецца тлумачэнне паводле слоўніка М. Шанскага.

⁵ И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, СПб. 1893.

⁶ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 1, Мінск 1982.

⁷ *Słownik staropolski*, t. 10, z. 4, Warszawa-Kraków 1990.

⁸ "Музыкальное орудие, состоящее из кожаного пузыря...". Гл.: *Словарь церковно-славянского и русского языка*, т. 1, СПб. 1847, с. 156.

⁹ *Музыкальные инструменты. Энциклопедия*, Москва 2008.

¹⁰ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, ч. 1, Москва 1863, с. 210.

¹¹ З. Власова, *К вопросу о традиции в фольклоре* (Старина о большом быке в свете историко-этнографических данных), "Рус. литература" 1982, № 2, с. 168–181; U. Morgenstern, *Die Sackpfeifenmelodien der russischen Harmonikaspieler*, "Musical Acoustics, Neurocognition and Psychology of Music", Frankfurt a. M. 2009, s. 201–232.

губерняў¹. У каментарых да гэтай быліны Б. Пуцілаў адзначыў, што сюжэт адлюстроўвае канфлікты XVI–XVII стст. паміж баярскімі родамі на прыкладзе Рамаданоўскіх (з роду князёў Старадубскіх, Браншчына) і Пуцяціных (з роду князёў Друцкіх, Віцебшчына)².

Другая гіпотэза засноўваецца на вядомым абрадзе – г. зв. валачобны абыход на Вялікдзень, які распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі і сумежных з ёю Смаленскай і Пскоўскіх абласцях. Калі ў абрадавым кантэксце яшчэ і можна патлумачыць сувязь *валынкi* з гэтай валачобнай дзеяй як адзін з магчымых атрыбутаў валачобнікаў, дык у лінгвістычным плане лексемы ўтвораны ад розных асноў: *волочить* ад *волочь*, праслав. *volčiti. Як адзначала Ю. Чумакова, дзеяслоў *volčiti звязаны не толькі з тэрміналогіяй апрацоўкі валакна, але й дзеяслоўнай тэрміналогіяй іншых груп народнай прамыслова-вытворчай лексікі, да прыкладу ‘баранаваць раллю’³.

Такім чынам, у этымалагічным плане выказаная Ф. Міклашычам яшчэ напрыканцы XIX ст. гіпотэза пра адтапанімічнае паходжанне музычнага тэрміна *валынка* пакуль застаецца найбольш канструктыўнай. Але варта пазначыць важны і прынцыповы момант: пад Валынню можа мецца на ўвазе не вядомая гістарычная вобласць на паўночным захадзе сучаснай Украіны, а лакальныя тапонімы Наўгародчыны, якія, паводле В. Васільева, фіксуюцца ў даволі вялікай колькасці: вёска *Волынь* (Савінск. вобл.), урочышча *Волынка* (Бат. раён), рака *Волынка*, вёска *Вылыня* (Халоўскі пагост), пожня *Волынская* і інш.⁴. Гіпатэтычна, *валынка* магла быць лакальнай намінацыяй дуды пэўнай канструкцыі (Platerspiel?) на тэрыторыях Наўгародчыны, Смаленшчыны або/і паўночнай часткі Віцебшчыны, калі ўлічыць дадзеныя тапаніміі. У выніку далучэння ў 1478 г. Ноўгародскай рэспублікі да Масковіі з цягам часу некаторыя лакальныя рэаліі (назоў дуды) маглі распаўсюдзіцца на ўсю тэрыторыю Масковіі. Так В. Вінаградаў адзначаў, што да паловы XVI ст. Ноўгарад моцна ўплываў на маскоўскую культуру і мову⁵, а “рэзкія” дыялектныя адрозненні ў дзяржаўнай пісьмова-справавой мове былі згладжаныя на пачатку XVII ст. У якасці прыкладу з блізкім кантэкстам да музычнага мы пададзім тэкст з другога Наўгародскага летапісу (пад 1571 г.): “А в те поры в Новгороде, и по всем городам и по волостем, на Государя брали веселых людей да и медведи описывали на государя сее весны, у кого скажут [...]. Поехал из Новгорода на подводах, к Москве,

¹ *Старина о большом быке*, зап. А. Гильфердынгам у 1871 г. у с. Ашэвенск (Кеназера), Архангельская вобл. Гл.: З. В л а с о в а, *Скоморохи и фольклор*, СПб. 2001.

² Б. П у т и л о в, *Примечания, Былины: Сборник*, Ленинград 1986, с. 350–355, 533.

³ Ю. Ч у м а к о в а, *Глагольные термины, связанные с домашней обработкой волокна, в славянских языках*, “ОЛА. Материалы и исследования”, Москва 1970, с. 142–143.

⁴ В. В а с и л ь е в, *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва 2012, с. 365–372.

⁵ В. В и н о г р а д о в, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 4–5.

Субота (дьяк) и с скоморохи (т. е. с набранными для Государевой потехи людьми)".

1. 4. Канструктыўныя асаблівасці дудаў

Цікавыя вынікі аналізу матывацыі намінацыі дуды ў розных дыялектах рэгіёна Балканаў пазначае М. Дамасілецкая¹, якая падзяляе прыныцы намінавання на наступныя асноўныя групы:

- 1) матэрыял, з якога рабілі дуду (найбольш папулярная);
- 2) канструктыўныя часткі дуды;
- 3) метафарычныя матывацыі;
- 4) анаматапеі².

У такім разе, намінацыя *дуда* адпавядае адначасова другой і чацвёртай матывацыям. Таму ў якасці дадатковых фактаў для ўдакладнення этымалогіі лексемы *валынка* ў значэнні 'духавы музычны інструмент' варта разглядаць канструктыўныя варыяцыі самога інструменту, якія маглі б існаваць на тэрыторыі Маскоўскага княства, а пазней і Рускага царства.

Пад час беглага агляду паходжання розных канструкцый дудаў, можна пазначыць некаторыя асноўныя вынікі даследчыкаў. Так, Ф. Шнайдэр паказаў, што бурдонная дуда з'явілася ў Еўропе толькі каля 1200 г.³. У фіна-вугорскіх і цюркскіх народаў, якія межавалі з Маскоўскім княствам, фіксуюцца прымітыўныя тыпы дудаў – *torpilli* (*torupilli*, *pilai*). На папулярнасць на Лівоніі дудаў указывае ў сваёй *Хроніцы...* (1584) Бальтазар Руссаў⁴. З ВКЛ і Рэчы Паспалітай маглі быць запазычаныя выкшталцёныя "польскія" дуды, а пад уплывам еўрапейскай моды ў XVIII ст. – заходнееўрапейскія⁵.

Пры патэнцыйнай разнастайнасці варыянтаў канструкцый дудаў, імаверным бачыцца распаўсюджанасць толькі дуды найпрасцейшага тыпу *Platerspiel* 'пыхіра з дзвюма дудачкамі'. У тэкстах апісанне рускай дуды не як меха з дудкамі, а менавіта *пыхіра* характэрнае як для ўласна рускага назіральніка, гэтак і замежных аўтараў. Прычым найбольш

¹ М. Д о м о с и л е ц к а я, *Наименование волынки в балканских языках и диалектах* [в:] *Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН Агнии Васильевны Десницкой*, СПб. 2002, с. 73–77.

² "Psł. *duda to deverbativum (zapewne w funkcji nomen instrumenti) od onomatopiecznego czasownika *dudati: *dudēti 'wydawać niski, huczący, dudniący głos', wtórnice 'grać na piszczałce, na dudach'". Гл.: W. Boryś, *Etymologie słowiańskie i polskie. Wybór studiów z okazji 45-lecia pracy naukowej*, Warszawa 2007, s. 161–162.

³ Паводле працы Fr. Schneider (1999). Гл.: U. Morgenstern, "Nothing but a bagpipe" – *A study of the Russian Volynka*, "Studia instrumentorum musicae popularis (New Series)", Münster 2009, p. 194.

⁴ Б. Р ю с с о в, *Ливонская хроника* [в:] *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края*, т. II, Рига 1879, с. 327–328.

⁵ [У 1758 г. памёр Гірт, а з ім разам памёр для Расеі і парызскі мюзэт]. Гл.: J. Stählin, *Nachrichten von der Musik in Rußland. Beylagen zum Neuveränderten Rußland*, t. 2. Riga, Leipzig 1770.

прадуктыўным і простым прадстаўляецца заходне- або заходне-паўночнаславянскае паходжанне (з магчымымі ўплывамі паўночных фіна-вугорскіх моваў) тэрміна *валынка*. Што адпавядае і этымалогіі *Волян* прапанаванай Г. Ільінскім, а пазней і Л. Куркінай, якая дапускае для праслав. *vol – семантычнае развіццё ‘няроўнасць, акругласць’ > ‘патаўшчэнне (зоб, нарост)’ і ‘выгіб’¹.

Сярод шэрагу ўсходнеславянскіх дыялектызмаў гэтай групы можна пазначыць гэтакія са значэннямі ‘нарост, патаўшчэнне на ствале дрэва’, ‘зоб птушкі’, ‘шышка, валдыр’ і інш. Да прыкладу, *волына* ‘лен-тэяка, бездэльніца’, *волыночка* ‘нарост на берэзе, чага’²; архангельскія *волын* ‘волна, вал, валок сена’, *волынка* ‘то же, что волдырь и то же, что гриб волуй’ і арх., валагод. *волын* і *волыня* ‘шишка, волдырь, нарост на дереве’³.

Параўнайце з эстонскімі vill (-i) ‘валдыр’, vull ‘пухір’, ville ‘нацерці пухіры на далонях’, vullike/villike ‘маленькі пухір’. Адзначым, што ў фіна-вугорскіх народаў з Паволжжа фіксуецца падобны шлях адканструктыўнай намінацыі дуды: ‘пухір, дуда’ – марыйск. *шўвыр*, чуваш. *шӑпӑр*, цюркск. *сыбыз*, мангол. *шуур*, чэрэмс. *шюбберъ*, татарск. *сурнай*⁴. Вядомая паўднёvasлавянская запазычаная намінацыя дуды – *гайда*, можа мець паралелі з гоцкім *gaits* “Geiss” (каза)⁵, такім чынам гэтаксама паказваць на канструктыўныя асаблівасці інструмента.

Напрыканцы дадзенай часткі адзначым, што згаданая ў *Словаре русских народных говоров* намінацыя дуды – *волосянка*⁶, з’яўляецца памылковай – не ‘музычны інструмент, волынка’, а – ‘мяч, скатаны з каровіных валасоў’ (*волосянки играть* – ‘драць за валасы’)⁷. Больш дакладнае разуменне намінацыі падае А. Страхаў: *волосянка* – дзіцячая гульня, якая калісьці, імаверна, мела аграрна-магічнае значэнне. Напрыканцы куплета, які спяваюць падчас гульні, дзеці зацягвалі “ууу!”⁸, а таго, хто прыпыніцца, цягалі за валасы⁸.

¹ В. В а с и л ь е в, *Славянские топонимические древности Новгородской земли*, Москва 2012, с. 369–370.

² *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей*, вып. 1, СПб. 1994, с. 225.

³ *Словарь говоров Русского Севера*, т. 2, Екатеринбург 2002, с. 166–167.

⁴ Г. М и л л е р, *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то Черемис, Чуваш и Вотяков*, СПб. 1791, с. 127–128.

⁵ В. Ж и р м у н с к и й, *Готские AI, AU с точки зрения сравнительной грамматики и фонологии*, “Вопросы языкознания” 1959, № 4, с. 75.

⁶ *Словарь русских народных говоров*, вып. 5, Ленинград 1970, с. 64.

⁷ *Словарь смоленских говоров*, вып. 2, Смоленск 1980, с. 73.

⁸ А. С т р а х о в, *По страницам Словаря русских народных говоров*, “PALAEOSLAVICA”, volume XII, № 1, Cambridge 2014, с. 262–263.

2. *Валынка* ‘вяроўка адмысловага вырабу’.

Упершыню фіксуецца ў слоўніку Рычарда Джэмса (1618/1619): *volinxa* (англ. ‘a cable’) – ‘канат’¹. У каментарах да слоўніка Б. Ларын падаў яшчэ адну фіксацыю 1686 г. лексемы ў гэтым жа кантэксце² (тое ж у *Словаре русского языка XI–XVII вв.*³). Адсюль, дарэчы, паводле Б. Ларына, ідыёма *волынку тянуть (заводить)*, у супрацьвагу Д. Разумоўскаму, а ўслед за ім і М. Шанскаму, пайшло не ад фіты, а ад *валынкi-каната*, якое, відаць, перайшло ад бурлакоў, воднікаў – падобнае тлумачэнне ёсць больш прадуктыўным і простым, захоўвае і семантыку асацыяванага з лексмай дзеяння. Аналагічнае рус. *тянуть канитель*, дзе *канитель* ‘залатая, срэбная нітка або дрот, звіты з золата або срэбра (з фр. *cannetille*)’, упершыню, дарэчы, згадваецца ў апісанні адзення Барыса Гадунова (1589; М. Фасмер).

Б. Ларын указвае на некалькі цікавых фактаў, звязаных са слоўнікам і з уласна Архангельскам і Халмагорамі:

па-першае, у слоўніку прысутнічае лексіка не толькі халмагорскіх і архангельскіх гаворак, але і некаторыя лексічныя адзінкі беларускага, украінскага, польскага паходжання, а таксама паўночных фіна-вугорскіх народаў;

па-другое, паводле мытнёвых кніг XVII ст. у гэтыя гарады вазілі пяньку і пражу з гарадоў Смаленшчыны і Браншчыны (Старадуб, Пагара, Бранск, Смаленск, Вязьма, Раславль і інш.)⁴ – тэрыторый, якія знаходзяцца ў басейне Дняпра.

Вынікі лінгвістычнага аналізу гідронімаў, праведзеных А. Трубачовым, даюць для рэк з групы назваў тыпу *Валынка* пераважную сканцэнтраванасць у тым самым басейне Дняпра, асабліва ва ўсходняй ягонай частцы. У дадатак да ўсяго, выказваецца думка аб паходжанні гідроніма *Валынка* менавіта з апелятыўнай лексікі, г. зн. ад *валынка*; такія славянскія гідронімы ўтвораны праз старажытны суфікс *-ын(ь)*, пашыраны суфісам *-ка*, г. зн. *-ынка* або дапусцімая ранейшая форма *-ынька*⁵. У сваю чаргу, А. Петрулевіч мімаходзь таксама пазначае, што чэшскі гідронім тыпу *Volynka* прыналежыць да тапанімічнага

¹ Б. Л а р и н, *Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618–1619)*, Ленинград 1959, с. 127.

² 1) “За веревку отрепную.: за веревки волынки за 8 сажень взято 3 алтына” (Архіў Анежскага кляштара, 1686 г.); 2) “Умень, что Надѣинъ Семень – на волынку насад променял” (узята Б. Ларыным з Симони, *Сб. пословиц XVII–XIX ст.*, СПб. 1899, с. 147.). Гл.: Б. Ларин, *Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618–1619)*, Ленинград 1959, с. 233.

³ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 3, Москва 1976, с. 16.

⁴ Б.А. Л а р и н, *Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618–1619 гг.)*, Ленинград, 1959, с. 35.

⁵ [Аўтар пазначае, што апелятывы на *-ынка* ёсць яўна малаколькаснай групай і маюць дакладную сувязь з формамі на *-ынь*, у адрозненне ад гідранімічнай лексікі, дзе гэты суфікс – распаўсюджаная з’ява]. Гл.: О. Т р у б а ч е в, *Труды по этимологии: Слово. История. Культура*, т. 4, Москва 2009, с. 109, 306, 514.

гнязда Wolin (аўтарка разглядае горад Волін у Заходнепаморскім ваяводстве). Старыя скандынаўскія намінацыі гэтага горада – Jómi, Jumne і г. п. першапачаткова азначалі як сам горад, так і мясцовасць вакол яго; *Joma і *Jomna/no імаверна намінавалі Вялікую Лагуну, частку Шчэцінскай Лагуны¹.

3. **Валынка** ‘безлінейна-нотнае напісанне даволі доўгай мелодыі знаменнага распеву 2-га і 6-га голасу’.

Упершыню апісанне гэтай лексемы ў падобным кантэксте згадваецца ў кнізе Д. Разумоўскага ў 1867 г.² Ім жа падрыхтаваны слоўніквы артыкул 1870 г.³, якім пазней скарыстаўся Г. Дзячэнка (1900 г.)⁴. Сам аўтар адзначае, што падобныя назва не характэрная і часцей выкарыстоўваюць намінацыю *фіта красная, фіта надейка, Еммануил бо*. Не зусім ясна, ці памыліўся аўтар, ці меў нейкія адмысловыя падставы, але ў якасці апісання *фіты волынка* ён падаў апісанне крукавага “знамени” дуда, да прыкладу, у працы І. Сахарава (1847): “22) Дуда. Дуда точыю поется в 2 и 6 гласех от низа к верхобежанию тремя степенями и паки в 4 степень воспятогласится”⁵; у яго ж *валынка* ‘від крукавай фіты’⁶.

Апісанні падобных правіл харавога спеву сустракаюцца ўжо ў *Музыкальная граматыка*⁷ Мікалая Дылецкага: 1679 г. (першае выданне 1675 г. на польскай мове не захавалася): *правило дудальное*, г. зн. вытрыманы ў тон баса, паходзіць ад інструмента дуда⁸.

¹ A. Petrulevich, *On the etymology of at Jómi, Jumne and Jómsborg*, “Namn och bygd”, vol. 97, Uppsala 2009, p. 65–97.

² [Першакрыніцай у працы Д. Разумоўскага з’яўляецца стыхірар XVII ст. з бібліятэкі А. Уварава № 695, л. 118.]; “Мелодия, изображённая безлинейными нотами, заключала в себе некоторыя попевки с особым названием, к которому ученики привыкли ещё в школе. Отсюда в надписях над песнопениями говорилось: Аллилуия скок, – Аллилуия полскока, – Святыи Боже, *волынка* зовома”. Гл.: Д. Р о з у м о в с к и й, *Церковное пение в России*, Москва 1867, с. 189.

³ *Материалы для археологического словаря*, “Древности: труды изд. Российским Археологическим Обществом. Археологическия извѣстия и замѣтки” 1870, т. 2, с. 12.

⁴ Г. Д ъ я ч е н к о, *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 1900, с. 929. Слоўніквы артыкул “валынка” трапіў у этымалагічны слоўнік М. Шанскага.

⁵ [У дужках аўтар падаў крыніцу – “Гл. 2 песнь 1, ирмос: *Глубины открыл*”; тамсама: “Дуда: с площадкой” – крукавае знамя]. Гл.: И. С а х а р о в, *Исследования о русском церковном песнопении*, “Журнал Министерства народного просвѣщения” 1849, т. 63, вып. 7–9, с. 13, 15, 38; у Б. Кутузава дуда адносіцца да папёвак (какізаў), с. 61.

⁶ И. С а х а р о в, *Исследования о русском церковном песнопении*, “Журнал Министерства народного просвѣщения” 1849, т. 63, вып. 7–9, с. 22.

⁷ *Фундаментальное собрание библиотеки МДА – Музыкальная граматыка Николая Дилецкого*, об. листа 52, лист 53 (online) <http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=107&pagefile=107-0056>.

⁸ Л. К о с т ю к о в е ц, *Еще раз о канте Николая Дилецкого*, “Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі” 2014, вып. 11, с. 7–29.

Важным этапам у сістэматызацыі спеўных кніг і пераводу іх з “раздельноречія (растяжноречія) на “істінноречіе (наречное пеніе)” пачаўся прыкладна ў 1649 г. з ініцыятывы цара Аляксея Міхайлавіча і мітрапаліта наўгародскага Нікана. У 1652 г. пачала працаваць першая камісія, а напрыканцы 1660-х – другая, якая мусіла выпраўляць крукавыя знакі спеўных кніг і ўніфікаваць музычныя тэксты¹.

У працы 1996 г.², прысвечанай шматгалоснаму царкоўнаму спеву, А. Канатоп падае фіксацыі лексемы *валынка* з шасці царкоўна-харавых рукапісаў XVII ст. і падкрэслівае, што само з’яўленне гэтых словаў у рукапісах богаслужэбнага прызначэння ёсць досыць спецыфічнае. Тамсама аўтар адзначае, што ўсе гэтыя выпадкі ёсць розныя інтэрпрэтацыі тэкста *Трисвятое надгробное (Святой Боже)*, у якіх *валынка* замяняе знак Э. А своеасаблівае гучанне галасоў, падобнае да гучання бурдона дуды, настолькі ўздзейнічала на слухача, што ў рукапісах узнікла і прыжылося слова *валынка*, якое яго і характарызавала.

У якасці ўскоснага доказу існавання апекалаўскага распеву на Наўгародчыне Н. Драздзецкая падае два рукапісы *Трисвятого надгробного* з пазначаных вышэй – “Путь столповой. Новгородской. *Волынка* именуема. Трисвятое” (БАН, Собр. Дружинина, № 748, л. 31 об.) і “Трисвятое демественное глаголемое *волынка*. Тако именовати нача от древних учителей” (РГАДА, ф. 188, № 1696, л. 33 об.)³.

Увогуле ўплыў наўгародскай культуры і мовы на Масковію вядомы факт. А наўгародская школа знаменнага спеву спрычынілася да развіцця царкоўнага харавага спеву (гісторыя налічвае некалькі стагоддзяў – з XI ст. амаль па XVII ст.), яе спевакі высока цаніліся, сярод вядомых – Фёдар Хрысціянін (2-я палова 1530-х – 1607 г.). Да прыкладу, у трэцяй чвэрці XVII ст. у царскім хоры было шмат выхадцаў-наўгародцаў⁴.

Такім чынам, з’яўленне тэрміна *валынка* замест *дуда* ў вышэй пазначаных рукапісах XVII ст., відаць, адлюстроўвае пераходны працэс змены афіцыйна прынятай тэрміналагічнай лексікі. Адпаведна крытыка Л. Касцюковец высновы В. Пратопава пра тое, што *дудалны* ў гра-

¹ Б. К у т у з о в а, *Русское знаменное пение*, Москва 2008.

² *Волынка* (РГБ, ф. 379, № 81, лл. 118–119; Париж, Slav. 59, л. 92 об.). Варианты яго – “*волынка зовома*” (РГБ, ф. 379, № 46, л. 8–9, 1642–1645 гг.), “*волынка на речь*” (РГБ, ф. 379, № 81, л. 117 об.), “*Волынка меньшая демсственая*”, “Трисвятое демественное глаголемое *волынка*. Тако именовати нача от древних учителей” (РГАДА, ф. 188, № 1696, л. 33 об.). Гл.: А. К о н о т о п, *Русское строчное многоголосие: Текстология, стиль, культурный контекст*, автореферат диссертации, ВАК РФ 17.00.02, Москва 1996.

³ Н. Дроздецкая, *Опекаловский распев: именование и бытование*, “Древняя Русь: вопросы медиевистики” 2005, № 1, с. 86; Н. Парфентьев, *Древнерусское певческое искусство в духовной культуре Российского государства XVI–XVII вв.: Школы. Центры. Мастера*, Свердловск 1991, с. 40.

⁴ Б. Кутузова, *Русское знаменное пение*, Москва 2008. с. 127–141.

матыцы М. Дылецкага паходзіць не ад тыпу *валынкi*¹, а ад ўласна беларускай *дуды*, не пераконвае, бо тэрміны *дуда* і *валынка* ў сярэдзіне XVII ст. яшчэ ўжываюцца раўнапраўна ў пісьмовай прыказной мове.

Абагульненні.

На аснове вышэй пададзенага факталагічнага матэрыялу з пісьмовых крыніцаў пераважна XVI–XIX стст. вынікаюць некаторыя істотныя, раней не акрэсленыя даследчыкамі абагульненні. Духавы музычны інструмент тыпу *дуда* вядомы на тэрыторыі Маскоўскай Русі ўжо ў XVI ст., але яго намінацыяй у тэкстах выступае агульнаславянская назва *дуда/douda* або царкоўнаславянскія *прегудница*, *козица*, параўнайце таксама дзеяслоўнае *гудение* ў *Стоглав* 1551 г. – “[...] и гусли и смыки и сопели и всякое гудение и глумление [...]”². На пачатку XVII ст. фіксуецца першыя згадкі апелятываў *валынка* з семамі ‘музычны духавы інструмент’ (1621), ‘канат’ (1618/1619), ‘безлінейна-нотнае напісанне спецыфічнай мелодыі’ (першая палова XVII ст.).

З іх апелятыў з семай ‘канат’ прадстаўлены 2-ма запісамі XVII ст. выключна з Архангельшчыны і, імаверна, можа прадстаўляць лакальную рачную тэрміналогію, запазычаную ад выхадцаў з Браншчыны, Смаленшчыны або Наўгародчыны (калі мець на ўвазе распаўсюджанне гідронімаў *Валынка*, якія, магчыма, і ўтвораныя ад апелятыва *валынка*).

Трэці апелятыў, звязаны з так званым “знаменным” спевам, можа быць вынікам працэсу змены музычнай тэрміналогіі – замены назваў знака Э, *дуда* і ўвогуле іншых фітаў, і прадстаўляць сабой метафару. Тэрытарыяльна з’ява можа належаць уплывам школы харавога спеву з Наўгародчыны, калі ўлічваць паходжанне некаторых згаданых вышэй рукапісаў, а распаўсюджанне аднакарэнных тапонімаў можа ўскосна ўказваць на “звычайнасць” побыту лексемы ў гэтых краях. На гэты ж перыяд прыходзіцца заняпад царкоўнага спеву, камісіі 1652 г., 1668 гг., яшчэ паспываюць уніфікаваць усе кружавыя запісы, але ў 1680 г. адначасова з імі развіваюцца і лінейныя ноты. Іх ужыванне яшчэ больш наблізіла Рускае царства да еўрапейскай музыкі.

Нарэшце, непасрэдна апелятыў *валынка* з семай ‘музычны духавы інструмент’ упершыню сустракаецца ў перакладным тэксце, напісаным г. зв. маскоўскай прыказной мовай. Цягам XVII – пач. XVIII стст. у тэкстах прысутнічаюць як тэрміны *валынка*, гэтак і *дуда*. Як і ў выпадку з *валынкай-фітой*, з’ява гэтай лексемы і паступовая яе папулярызацыя можа сведчыць на карысць працэсу станаўлення “сваёй”, у дадзеным выпадку музычнай, тэрміналогіі. З’ява “антыпаланізацыі” магла спрычыніцца да замяшчэння вядомай заходне- і ўсходнеславянскай лексемы *дуда* на лакальную Наўгародскую(?) *валынка*. Гэтак, С. Алпатаў

¹ Л. Костюковец, *Еще раз о канте Николая Дылецкого*, “Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі” 2014, вып. 11, с. 7–29.

² “[...] и гусли и смыки и сопели и всякое гудение и глумление [...]” (Глава 92: *Ответ о игрищах еллинскаго бесования* [в:] *Стоглав*, Казань 1862, с. 395.

і С. Шамін звязваюць пачатак распаўсюджання і стварэння гумарыстычнай літаратуры ў свецкім асяроддзі з 1607 г., калі Ф. Газвінскі пераклаў з грэчаскай мовы басні Эзопа¹. Сам працэс ініцыяваўся ў тым ліку з-за важнага заходнееўрапейскага ўплыву на Рускае царства з канца XVI ст.². Як пачатак барацьбы з заходнікамі і, у першую чаргу, з “польскімі” можна адзначыць забойства Ілжэдзімітрыя І; сама ж рэакцыя працягвалася часам усяго панавання Аляксея Міхайлавіча. Тым не менш ужо ягоны сын Пётр І зноў змяніў палітычны вектар – дуда новым разам становіцца папулярнай, а ў самога цара нібыта быў хор польскіх дудароў³. Ужо ў сярэдзіне XVIII ст. ізноў актуалізуецца пытанне барацьбы з “запазычанымі” словамі, як прыклад таму – слоўнік В. Тацішчава.

Адзначым, што ў 2016г. падчас археалагічных раскопаў г. Старая Русса (Наўгародская вобл.), у слоі XIVст. быў знойдзены трохканальны чантар (меладычная трубка дуды)⁴. Па меркаваннях некаторых даследчыкаў структура гэтага чантара найбольш блізкая да чантараў сербска-харвацкага тыпу.

Tsimafei Avilin

About the History of the ‘volynka’ Lexeme Etymology

A b s t r a c t

This paper presents new data on the history of the etymology of the ‘volynka’ (волынка) lexeme. Based on the analysis of specific East Slavic texts and original sources of translated literature of the period between the 16th and 19th centuries, it was possible to determine the approximate chronology and main semantic models of the ‘volynka’ lexeme. The basic etymologies of the lexeme are also discussed in the paper from a diachronic aspect, which suggests certain additions to existing well-known etymologies.

¹ [Сам Фёдар Газвінскі быў перакладчыкам Польскага прыказу]. Гл.: С. Алпатов, С. Шамин, *Европейский юмор в России XVII в.*, “Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2013, № 4, с. 21–33.

² Да прыкладу, Д. Бадеев, *Взгляды на астрологию в Московской Руси XVI века*, “Вестник Ассоциации ВУЗов туризма и сервиса” 2007, № 2, с. 20–26.

³ Анекдот 108. Гл.: *Подлинные анекдоты о Петре Великом, собранные Яковом Штелиным*, ч. 2, Москва 1830, с. 55.

⁴ “Находка детали воынки XIV века в Старой Руссе” – авторы: Е. Торопова, С. Торопов, К. Самойлов, П. Колосницын, А. Каменский. Доклад был представлен 28 марта 2016 г. во время проведения круглого стола “Инструменты и инструментальные традиции русских. Проблемы терминологии” в Государственном центре русского фольклора.